

Жакишылыкова Т.А.

ТОЛУК ЭМЕС ҮЙ-БҮЛӨДӨГҮ БАЛДАРДЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫ

Жакишылыкова Т.А.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ДЕТЕЙ В НЕПОЛНЫХ СЕМЬЯХ

T. Zhakshylykova

PSYCHOLOGICAL CONDITION OF CHILDREN IN SINGLE-PARENT FAMILIES

УДК: 616.89

Макалада заманга ылайык коомдо толук эмес үй-бүлөлөрдүн көбөйүп кеткендигине байланыштуу балдарга тийгизген таасирлери анализделген. Инсанды үй-бүлө ичинде, мектепте, коомчулукта, жогорку окуу жайларда ата-энеликке, үй-бүлө-нике мамилелерине системалуу түрдө кадамдап даярдоого мезгил келип жетти. Үй-бүлө институтун бекемдөөгө, ата-энелердин кесипкөйлүгүн, социалдык жоопкерчилигин жогорулатууга мамлекет тарабынан иш-чаралар жүргүзүлүшү зарыл. Толук эмес үй-бүлө баланы турмушта сапаттуу социалдаштырууга, кризис учурунда балага экономикалык туруктуу жардам көрсөтүүгө, жалпы эле коомдун турукташтыруусуна кам көрө албайт. Ошол себептен, келечек муун үчүн трансформация шартындагы социалдык тобокелдиктерге, конфликттик жагдайларга, үй-бүлөнүн дисфункциясына шылтабастан азыртан күрөшүү зарыл.

Негизги сөздөр: социалдык институт, статус, дисфункция, үй-бүлөлүк кризис, толук эмес үй-бүлө, психологиялык абалы.

В статье анализируется влияние современного общества на детей в связи с увеличением количества неполных семей. Пора планомерно готовить человека к родительским и семейно-брачным отношениям в семье, в школе, в обществе, в высшей школе. Государству следует принять меры по укреплению института семьи, повышению профессионализма и социальной ответственности родителей. Неполная семья не способна обеспечить качественную социализацию ребенка, оказать устойчивую экономическую помощь ребенку в период кризиса, стабилизировать общество в целом. Поэтому необходимо будущим поколениям бороться уже сейчас, невзирая на социальные риски трансформации, конфликтной ситуации, дисфункции семьи.

Ключевые слова: социальный институт, статус, дисфункция, семейный кризис, неполная семья, психологическое состояние.

The article analyzes the impact of modern society on children due to the increase in the number of single-parent families. It is time to systematically prepare a person for parenting and family-marriage relations within the family, at school, in the community, in higher education. The state should take measures to strengthen the institution of the family, increase the professionalism and social responsibility of parents. A single-parent family is not able to provide quality socialization for the child, to provide sustainable economic assistance to the child in times of crisis, and to stabilize society as a whole. Therefore, it is necessary for future generations to fight now, regardless of the social risks of the transformation, the conflict situation, the dysfunction of the family.

Key words: social institution, status, dysfunction, family crisis, incomplete family, psychological condition.

Үй-бүлө бала үчүн негизги социалдык фактор, бала менен коомдун ортосундагы ортомчу, инсанды коомго социалдаштыруунун алгачкы өкүлү болуп кабыл алынат. Дүйнө таануу, билим-тажрыйба алмашуу, пикирлешүү көндүмдөрүн калыптандырып келген. Илимде үй-бүлөнүн социалдык баалуулугунун бири бала болуп эсептелет. Үй-бүлө – нике мамилелерин жөнгө салуучу комплекстүү коомдук курал катары сунушталууда. Коомдун өнүгүшүндө ата-эненин социалдык тажрыйбасын урпактарына сапаттуу өткөрүп берүү аракети үй-бүлөнүн туруктуулугуна жана коомдун стабилдүүлүгүнө өбөлгө түзүп келгенин белгилеп кетсе болот. Кризистик кырдаал инсандын жана үй-бүлөнүн муктаждыктарын өзгөртүп, коомдун салттуу баалуулуктарына таасирин тийгизип, турмуш көндүмүн ыңгайлуулукка ылайыктап аткан мезгил. Материалдык баалуулуктарды руханий баалуулуктардан артык көрүүгө, үй-бүлө-нике мамилелеринин, үй-бүлө статусунун өзгөрүүсүнө алып келди. Анын кесепетинен толук эмес үй-бүлөлөр коомдо оорун ала баштады. Түзүлгөн жагдай учурдагы үй-бүлөнүн туруктуулук дараметин, жаштардын өзүн-өзү сактоочу социалдык кубаттуулугун анализдөө зарыл. Демографиясынын динамикасын, үй-бүлө курууга, улуттук маданиятка, билимге, динге болгон умтулуу деңгээлин аныктоону талап кылууда. Кризистик жагдайды жумшартып, коомдун стабилдүүлүгүнө жетишүүдө үй-бүлөнүн социалдык кубаттуулугун, үй-бүлө-нике мамилелеринин салттуу баалуулуктарын сактап калуу, жаш үй-бүлөлөрдүн муктаждыктарын чечип берүү маселеси турат.

Жаштарды сапаттуу турмушка тарбиялоодо ата-энелердин социалдык дараметин күчөтүү, алардын үй-бүлө мамилелерин түзүүгө, бала жаратууга жана аны тарбиялоого болгон даярдыгын аныктоо талаптарына өзгөчө маани берилүүдө.

Ошондой эле, коомдун трансформация шартында коомдун баалуулугу катары кабыл алынган үй-бүлө саясатын өркүндөтүү, ата-энелердин жана үй-бүлөнүн социалдык статусун бекемдөө, ата-энеликке туруктуу даярдоо механизмдерин иштеп чыгуу жагы мамлекеттин көнүл чордонунда болууга тийиштиги айтылууда.

Балдар психологиясына толук эмес үй-бүлөлөрдүн таасирин атайын изилдөөлөр XIX кылымдын аягында жана XX кылымдын башында башталды. Белгилүү психологдор Л.С. Выготский, С.Л.Рубин-

штейн, А.Н. Леонтьев, А.А. Менчинская, П.Я. Гальперин, Д.Б. Эльконин, А.В. Запорожец [6] ж.б. баланын психикасынын өнүгүүсүнө тарыхтын, маданияттын, айлана-чөйрөнүн жана иш-аракеттин тийгизген таасирин анализдешкен.

Балдардын атасыз же энесиз тарбияланып жатканы бир топ эле балдарга таасирин тийгизет. Балдарга, өзгөчө өспүрүмдөргө башка бирөөлөр, анын ичинде теңтуштары эмес, ата-энеси көбүрөөк таасир этет.

Такай болуп турган үй-бүлөдөгү жаңжалдар алдында жашаган балдарда ар кандай жаш курагында баш мээнин өнүгүүсүнүн бузулушу, уйкунун бузулушу, тынчсыздануу, депрессия, жүрүм-турумундагы көйгөлөр сыяктуу олуттуу маселелер пайда боло баштайт. Ыза көрүп, каккы-сокку жеген, кичинесинен турмуштун запкысын тарткан, ата-эненин мээримин көрбөй өскөн бала чоңойгондо мүнөзү катаал, олку-солку, өзүнө ишенбеген, ичинде ызасы, кеги бар адам болуп чоңойот. Сыртынан караганда токтоо, бир калыптуу болгон менен бала чагында алган эмоциялык калыптануу анын келечектеги жүрүм-турумуна, иштерине өтө чоң таасирин тийгизет. Жалпысынан алганда, психологдор далилдегендей, мындай кырдаалда балада бүт дүйнөгө ишенбөөчүлүк, өзүн-өзү күнөөлөгөн, өзүн-өзү басмырлаган сезим калыптанат. Ички рухий күч-кубатынын бардыгы үрөйлөнүп корккон сезим менен күрөшүүгө, жаш кезинде жетпей калган жылуулук, мээрим издөөгө кетет. Бала чагында ата-эненин камкордугун көрбөй калган балдар чоңойгондо мамиле түзүүгө жараксыз болот. Адам бирөөнү сүйүп, сүйүүгө, камкордукка бөлөш үчүн өзү кичине кезинде сүйүүгө, камкордукка бөлөнүүсү керек.

Катуу кыйкырышып, кол көтөрүшкөн үй-бүлөгө караганда, сөз менен акырын жайгарып алган бүлөдөгү балдарда жогорудагыдай көйгөй аз же дээрлик жокко эсе дейт иликтөөчүлөр. Үйдөгү майда-барат жаңжалдар бат-баттан кайталанып, ата-энесинин үндөрү катуу чыгып, жаңжалдашып турса, ата-эне бири-бири менен сүйлөшпөй калса, балада дагы маселе жарала баштайт.

Үй-бүлөдөгү жаңжалдар балдарга түрдүүчө таасир этет. Мурда ажырашуу көп учурда балдарга олуттуу зыянын тийгизет деп эсептелген. Эми психологдор, көрсө балдарга үй-бүлөдөгү ата-эненин жаңжалы андан бетер терс таасирин этет экен деп тыянак чыгарууда. Баланын психикалык саламаттыгы тууралуу сөз кылганда, баланын табияты дагы маанилүү - ата-энесинен мурастап калган мүнөздөрү. Айталы, тынчсыздануу, депрессия жана психоз. Ошол эле учурда үй-бүлөдөгү абал жана тарбия чоң мааниге ээ. Балдар психологдору тубаса психикалык ооруларга жакын балдардын

оорусу күчөп же тескерсинче жакшырып кетиши - үй-бүлөдөгү абалдан көз каранды деп болжошот. Мына ушул жерде ата-эненин бири-бирине мамилеси өзгөчө маанилүү. Алар ажырашып кеткен күндө деле кандай мимилени кармап жүрүшөрү балага таасир этет.

Ата-энелер бири бирине макул болбой талкуулашкан учурду түшүнүү керек. Мындай абал кадимки эле көндүм көрүнүш. Эгерде ата-энелер бат-баттан талашып-тартышып, үндөрүн бийик чыгарып, чыр күчөп кетсе, анда балага сөзсүз таасирин тийгизет. Жаңжал баланын айынан болгон болсо, анда ал өзүн күнөөлүү сезип, жаңжал үчүн өзүн жоопкер сезет.

Негативдүү таасирден улам уйку бузулуп, ымыр-кайдын акыл-эсинин өсүшүнө зыянын тийгизет. Ал эми мектеп жашындагы балдардын жүрүм-турумунда өзгөрүүлөр болуп, депрессия, окуусунда кыйынчылыктар болот. Өспүрүмдөр өзүнө зыян келтирип алышы мүмкүн.

Үй-бүлө зомбулугу балдарга чоң зыянын тийгизери мурдатан белгилүү. Эми окумуштуулар ата-эненин бири-бирине агрессиясы, жек көрүүсү дагы балага катуу зыянын тийгизет деп деп тыянак чыгарып, ушундан алыс болууга чакырып жатышат. Баланын эмоционалдык, жүрүм-турум жана социалдык өнүгүүсү ата-энелер тил табыша албай, бири-бирине жылуулугун тийгизе албаган көрүнүштөн улам жабыркайт.

Ата-эненин бири-бирине начар мамилеси балдарына гана таасирин тийгизбей, тукумдан тукумга дагы өтүп кетиши мүмкүн. Балдарыбыздын, неберелерибиздин жашоосу бактылуу болсун десек, мындай айлампаны учурунда токтотуу керек деп белгилейт окумуштуулар.

Мурунку тажрыйбасынан улам бала «дагы жаңжал болбойт бекен» деп ой жүгүртөт. Бул айрым балдарды катуу тынчсыздандырат. Эркек бала менен кыз бала мындай уруш-талашты эки башка кабылдайт. Кыздарда эмоционалдык көйгөй жаралса, баланын жүрүм-турумунда маселе чыгат.

Үй-бүлөнүн турмушунда инсанды экономикалык жактан социалдаштырууга үй-бүлө институтунун салымы зор болуп келген. Коомдун татаал шартында адамга кесипке багыт берип, чарбалык иштерге, өнөргө үйрөтүп, базар экономикасына туруштук бергенге, материалдык жактан өзүн-өзү камсыз кылууга калыптандырып келген. Коомдун жаңыланышы, талаптардын өзгөрүүсү жаштарды өз алдынчалуулукка түртүп, билим алууда, турмуш-тиричилик жана үй-бүлө-нике мамилелеринде алардын мобилдүүлүгүнө алып келди. Жаштардын жаңы маалыматтарды жана инновациялык технологияларды кабыл алуу мүмкүнчүлүгү өсүп, алардын экономикалык жана маалымат

аркылуу социалдаштыруусуна өбөлгө түзүлүүдө. Коомдун кризис абалы инсанды турмушка социалдаштыруу процессинин сапатына кескин турдө таасирин тийгизди. Теңсиздик, жумушсуздук, жакырчылык элди эмгек миграциясына түртүп, коомдун кубаттуулугун, үй-бүлөнүн социалдык-экономикалык, маданий дараметин олуттуу өзгөрттү. КР стратегиялык изилдөөлөр боюнча Улуттук институтунун иликтөөсү боюнча (2017) жакыр жашаган жарандардын категориясы 25,6% (1,6 млн.) түзсө, алардын 72% айыл жеринин тургундары болуп чыккан, ал эми кедейликтин чегинен төмөн жашаганы 41 мин. адам түзгөн. КР Өкмөтүнө караштуу мамлекеттик миграция кызматынын аналитикалык маалыматы боюнча бүгүнкү күнү 700 000 (6 млн. 140 мин. ичинен) кыргыз жараны сыртта эмгек миграциясында эмгектенүүдө, алардын ичинен 40% аялдар түзөт. Мигранттардын үй-бүлөлүк статусунун көрсөткүчү: үй-бүлөлүү (56%), үй-бүлөсү жогу (32%), граждандык никеде (3%), ажырашканы (6%), жесири (3%). Алардын ичинен 30,9% 18-30 жаштагы жаштар, 35% 30-40 жаштагылар, 16% 40-50 жаштагы жарандар жана 8,2% 50 жаштан жогоркусу. Миграцияга кетүү негизги себеби болуп: сапаттуу билим алуу (39%), жумушка жайгашуу (38%), үйлөнүү (7%), үй-бүлөсүнө кошулуу (5,6%) жана саясий себептер менен (5,6%) болуп эсептелет [2].

Демек, мигранттардын үй-бүлөсү толук эмес деп каралат. Ошого карабастан, баланын өнүгүшүндө жакындарынын - ата-энеси, бир туугандарынын колдоосу өтө маанилүү. Мугалимдин дагы ролу чоң. Үй-бүлөдөгү көрүнүштөр жакшы да, жаман дагы жакка таасирин тийгизет. Ата-энелер бир маселе тууралуу талашып-тартышканы кадимки көрүнүш. Талаштын себеби эмнеде экенин ата-энеси чечишип жатканына балдар өзгөчө маани берет. Иш жүзүндө ата-энеси талашты жакшы жагына чечип алышса, бул балага сабак болуп калат. Алар үй-бүлөдөн сырткары мамилелерде өз эмоцияларын башкараганды үйрөнөт.

Мектепте ким көбүрөөк зомбулук көрсөтөт? Негизинен эненин мээрими жетпей чоңойгон бала (эмчектеги кезинен сүйүүгө, камкордукка бөлөнбөгөн, ата-энесине жакындыгы өнүкпөгөн балдар – (балдар үйүндөгү балдар жана «социалдык жетимдер») бой жеткенде, зомбулук кылууга, толук үй-бүлөдө тарбияланган балдарга караганда, көбүрөөк берилишет. Жалгыз аясынын карамагында тарбияланган бала башка балдарга эмоционалдык зомбулук кылууга көбүрөөк жакын болот. Адатта, мындай үй-бүлөдө өскөн кыз эркек балдарга караганда өзгөлөргө көбүрөөк эмоционалдык зомбулук көрсөтөт. Апасы турмушка терс мамиле кылган үй-бүлөлөр. Айланасындагыларга жана мектепке ишеним көрсөтпөгөн терс

мамиледеги апалар, мектеп менен көп учурда иштешпейт. Ошого байланыштуу, апасы баласынын терс жүрүм-турумун күнөөлөбөйт жана аны тарбиялабайт. Мындай учурларда, апалары зормбулукту «душмандарга» мамиле кылуудагы туура иш-аракет деп актоого аракет кылышат.

Балдарды ашыкча кам көрүү шарттарында тарбиялоо, ата-эненин эркине сөзсүз баш ийүүнү мүнөздөйт. Ошондуктан мындай үй-бүлөдөгү балдар көп учурда, үйүндө тынч, ал эми мектепте алар басынып турган жиндерин жана коркунучун чыгарышат. Үй-бүлөлүк араздашуу мамилеси менен өзгөчөлөнгөн үй-бүлөлөр. Баланын көзүнчө өздөрүн көрсөтүп, улуулар көп урушуп, чатакташкан үй-бүлөдө «окутуу модели» деген нерсе иштейт. Балдар муну өздөрүнө сиңирип алышып, күндөлүк турмушта кырдаалды жеңүүчү ыкма катары колдонушат. Ошону менен, жүрүм-турумдун бир модели үй-бүлөнүн каргышы катары тукумдан тукумга өтүп кете берет. Үй-бүлөдөгү басынткан, кооптуу атмосфера өзүнөн өзү баланы коргоонууга, терс кыял-жорукка түртөт. Мындай үй-бүлөдө өз ара көмөктөшүү жана жакын мамиле кылуу деген жокко эсе болот. Зордукту көп көрсөткөн үй-бүлөдөгү балдар зомбулук кырдаалды башка балдардан өзгөчө баалайт. Мисалы, зомбулук коммуникацияга – буйра сүйлөгөн, күрсүлдөгөн, өзгөчө басым менен сүйлөшүүгө көнгөн бала, муну кадыреседей эле кабыл алат. Демек, кыйкырып, уруп-согууну, мугалим тарабынанбы, же бала тарабынанбы, жаман нерсе катары кабыл албайт.

Генетикалык жактан зомбулукка ыңгайлашкан үй-бүлөлөр. Балдарда стрессти көтөрүүнүн генетикалык негизи ар түрдүү болот. Стрессти көтөрө албаган балдар да зомбулук кыймыл-аракетке жакындык билинет. Анын үстүнө, окуудагы жетишкендиги да зомбулуктун көрүнүшүнүн тобокелчилик фактору болот. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, сабактардан жакшы баа алуу өзүн-өзү жогору баалоо менен тыгыз байланыштуу болот. Эркек балдар үчүн мектептеги жетишкендиктер анча мааниге ээ эмес жана өзүн-өзү баалоосуна анча таасир этпейт. Алар үчүн спорт, мектептен сырткары оюн-зооктордо, жүрүштөрдө ж.б. иш-аракеттин түрлөрүндө ийгиликке ээ болуу маанилүү. Начар окуган кыздар теңтуштарына агрессия көрсөтүүгө, начар окуган балдарга караганда көбүрөөк жакын болушат.

Эмнеге өспүрүм үйдөн качып чыгууну ойлойт? Бул өтө актуалдуу көйгөйлөрдүн бири. Өспүрүмдүк убакыт өтө татаал болот, бир четинен кичинекей бала бирок, өзүн чоң адамдардай сезет. Өспүрүм бала көп учурда менин эчкимге керегим жок, мени жаман көрүшөт, мага кысымдык кылышат, мени түшүнүшпөйт деп билет. Өспүрүм дайыма үйдөн

өзүнүн оордун тапканга аракет кылат. Менин өзүмдүн оюум бар, маселелерди чечкенге акым бар деп ойлойт. Бирок ата-эне көпчүлүк учурда мындайга даяр эмес, аларга баласы дагы деле кичинекей сезилет. «Сен али кичинекейсиң, менин жашыма жетип ал биринчи, биз ата энебиз биз че-чезибиз эмне кылыш керектигин» деп баланы токтотуп коет.

Үйдөн кетип калуу чечиминин себептери? Көбүнчө үйдөн качып кеткен өспүрүмдүн жашы 10дон 17ге чейин болот. Улуулар жактан дайыма кагуу жеп турса, үйдө балага болгон басынтуу болсо же ата эне бири-бири менен дайыма урушуп турса, үйдө тынч-тык болбосо, үй-бүлөдөгү башка балдарга караганда өспүрүмгө адилетсиздик мамиле кылышса, ата-эне ажырашып кетсе анан жаны үй бүлө түзүп өгөй ата же эне менен жашап калганда балага үйдөн кетүү оюу келет.

Мындан сырткары жалгыз ата же эне баласына өтө камкордук кылып турса бул дагы баланын жинине тийип кыжырлантат. Дагы бир себеп ата-эненин колу бошобой баласына көңүл бурушпаса бала өзүнө көңүл бурдуруу үчүн, ата-энесин кайтарып алуу максатында үйдөн качып кетет.

Чындыгында балдарды тарбиялоо «эненин кардында бала түйүлдүк кезинен башталуусу зарыл» деген ойду дагы четке каккан окумуштуулар бар. Анткени ата-эне болуучу эки жаш келечектеги күмөндүү балдар үчүн, ошол мезгилден баштап өзүнүн ден соолугуна кам көрүүсү шарт. Турмуш кураарда бири-биринин психологиялык өзгөчөлүктөрүн таануу аркылуу туура жол табуу менен бирге географиялык абалды эске алууну да ой пландан четке калтырбагандыгы жакшы. Ошондой эле бир нече текшерүүлөрдөн, анализдерден жыйынтыкты туура чыгарууну колго алуу абдан зарыл нерсе. Айталы, туугандардын бири-бири менен баш кошпошу жөнүндөгү ислам дининдеги түшүнүктөрдүн эң тууралыгы эске алынбаса, анда, тилекке каршы, майып балдардын туулуп калуу ыктымалы жок эмес. Андан сырткары, эки баш кошуучу жаштын жаш өзгөчөлүгү, алган буга чейинки тарбиясы, билими, мындан кийин кайда жашашы, же болбосо, алардын мүнөздөрүндөгү дал келүүчүлүк менен карама-каршылыктар изилденип чыкпаса, анда бактылуу үй-бүлөнүн болушу кыйыныраак болот. Ал эми үй-бүлөдө бактылуулук болбосо, анда балдарды тарбиялоо тескери натыйжа жаратат. Бала тарбиялоого өзгөчө маани берүү – эч качан кечикпей турган жол. Анткени кичинекей баланын ден соолугунун чың болушу анын келечекте мыкты ата же эне болушуна дагы таасирин тийгизет. Баланын таанып билүүсүнүн бийик болушу, келечектеги өзү –

ошол баланын баласынын ар тараптуу өсүп өнүккөн адам болуп торолуп чоңоюшуна түрткү болуучу жагдайлардын бири.

Балдарды тарбиялоо – бул өзүнчө маселе. Мындай пикирге психологдор дагы кошулат. Буга мисал, Эрих Фромм минтип жазат: «Эне - балага чексиз сүйүү берет, ал кандай болсо ошондой кабыл алат. Ал эми атанын катышуусу тарбиянын бир тарабы. Ата менен болгон баланын байланышы таптакыр башкача. Маселен, эне – бул үй, ал жерден биз уядан учуп жаратылыш, океанга кетебиз. Ата мындай жаратылыш үйүнө ээ эмес. Анын бала менен байланышы жашоосундагы алгачкы жылдарында өтө алсыз болот, анткени бул учурда эненин берген камкордугуна эч нерсе тең келе албайт. Ал эми кийинчерээк эс тарткан учурда баланын дүйнө таанымы, адамдын колунан жасаган нерселер тууралуу билүүгө, мыйзамдуулук жана тартиптүүлүк, саякаттоо сыяктуу жашоосунда маанилүү маселелерди өздөштүрүүдө атанын ролу чоң. Демек, ата – балага дүйнөгө кетчү жолду таанытууга түрткү берет.

Тарбия деген бул катуу көзөмөл эмес. Бул кыйыр көзөмөл. Туура багытка салуу. Туура багытка кызыңыздын ишеничине киргенде гана багыттап аласыз. Ал эми кызы атасын сыйлап турушу үчүн эң ириде апасы үлгү катары атасын сыйлап туруусу керек. Себеби балдар көргөнүн кайталайт. Алардын аң-сезиминде көбүнчө көзү көргөн нерсе калыптанат.

Адабияттар:

1. Абдымомунова Б.А. Беспризорность и безнадзорность в современном Кыргызстане // Universum: Психология и образование: электрон. научн. журн. 2015. №3-4(14).
2. Второй периодический доклад Кыргызской Республики о выполнении международной Конвенции «О ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин». - Б., 2020.
3. Постановление ЖК КР «Об утверждении Государственной программы по развитию юстиции для детей в Кыргызской Республике на 2014-2018 годы» (от 16 октября 2014 года, № 4390-V).
4. Распоряжение Правительства КР «Об утверждении плана мероприятий по предотвращению жестокого обращения и насилия в отношении детей на 2015-2017 годы» (от 25 марта 2015 года, № 125-р).
5. Постановление Правительства КР «Об организации работы по выявлению детей и семей, находящихся в трудной жизненной ситуации» (от 22 июня 2015 года № 391)
6. Селиверстов В.Е. Формирование многоуровневой системы стратегического планирования: методология, инструменты, институты / В.Е. Селиверстов // Регион: экономика и социология. 2009. - № 2. - С. 207-218.